

## ÎN LEGĂTURĂ CU ZONELE DE ACȚIUNE ALE LEGIUNILOR MOESICE PE TERITORIUL DOBROGEI

În organizarea militară a Dobrogei romane în perioada Principatului, rolul pe care l-au deținut cele trei legiuni ale armatei Moesiei Inferioare a fost diferit de la o etapă la alta, în funcție de necesitățile strategice ale provinciei și de deplasările de trupe solicitate de situația din părți ale Imperiului<sup>1</sup>.

Pînă la Traian, cînd au fost aduse, cel mai tîrziu în anul 107, *Legio V Macedonica* la Troesmis și *Legio XI Claudia* la Durostorum<sup>2</sup>, în aceste ținuturi nu a fost cantonată nici o legiune. Înainte de această dată, cea mai apropiată tabără legionară de gurile Dunării era cea de la Novae, unde fusese stabilită, încă din anul 69, deci înainte de divizarea Moesiei, *Legio I Italica*<sup>3</sup>. Mai spre vestul provinciei, la Oescus, se afla din anul 71 și *Legio V Macedonica*<sup>4</sup>. Această unitate, mutată pe teritoriul Dobrogei după cucerirea Daciei, nu a stat în noua garnizoană decît 60 de ani, pînă în 167, cînd Marcus Aurelius a transferat-o la Potaissa<sup>5</sup>, ca după retragerea aureliană să revină în vechea-i reședință de la Oescus<sup>6</sup>. Toate aceste mișcări au avut ca urmare schimbări ale teritoriului supravegheat

<sup>1</sup> Primul studiu important asupra legiunilor din această provincie este cel al lui B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Klio, 6, 1906.

<sup>2</sup> R. Syme, *Rhine and Danube Legions under Domitian*, JRS, 18, 1928, p. 41–55.

<sup>3</sup> Tacitus, *Historiae*, III, 46, 3; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 60.

<sup>4</sup> B. Filow, *op. cit.*, p. 74–77; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 61, nota 163. Unitatea mai fusese în ținuturile moesice și anterior, poate chiar în timpul lui Augustus (B. Gerov, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 15, 1967, p. 85–105), dar sigur sub Tiberius, cînd este atestată și literar (Tacitus, *Annales*, IV, 5, 3) și epigrafic (ILS, 2,281); în anul 62 legiunea a plecat în Orient (Tacitus, *Annales*, XV, 6), de unde a fost readusă pe granița dunăreană de Vespasian.

<sup>5</sup> B. Filow, *loc. cit.*, M. Macrea, în *Istoria României*, 1, București, 1960, p. 371; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 155.

<sup>6</sup> B. Filow, *loc. cit.*; D. Tudor, *Contribuții privitoare la armata Daciei Ripensis*, SCIV, 11, 1960, 2, p. 335 și urm.

de fiecare legiune în vecinătatea limesului danubian și modificări ale zonelor de acțiune în ținuturile mai îndepărtate de graniță.

Descoperiri epigrafice recente și analiza amănunțită a materialului documentar, litic și tegular, mai de mult cunoscut permit emiteră unor ipoteze menite să contribuie la cunoașterea într-o măsură mai mare și cu mai multă claritate a activității celor trei legiuni moesice în Dobrogea romană. Fără îndoială, atita vreme cît documentația este încă săracă, nu poate fi vorba de încheieri definitive, așa cum, de bună seamă, au gîndit și alți cercetători care s-au ocupat pînă acum de aceste probleme atît de importante privitoare la istoria militară a Scîției Minore.

Dintre cele trei legiuni, datorită descoperirilor de pînă acum, cel mai bine este cunoscută *Legio V Macedonica*, a cărei prezență în Dobrogea, deși pe o durată relativ scurtă, s-a făcut foarte pregnant simțită. Un studiu destul de recent referitor la spațiul supravegheat de *Legio V Macedonica* în vecinătatea limesului danubian<sup>7</sup> aduce însemnate precizări despre rolul și locul deținute de unitate în sistemul militar al provinciei, ca și despre sarcinile pe care le-a preluat detașamentul din *Legio I Italica* în nord-vestul Dobrogei după plecarea legiunii de la Troesmis în Dacia<sup>8</sup>.

Mai puțin cercetată și cunoscută este activitatea desfășurată în parte pe teritoriul de astăzi al Dobrogei de *Legio XI Claudia*, atît în zona din vecinătatea limesului dunărean, ținută în stricta supraveghere a unității, împreună cu trupele auxiliare dependente, cît și în ținuturile mai îndepărtate, aflate în atenția legiunii pentru pază permanentă sau numai pentru intervenții de moment, prilejuite de atacuri vrăjmașe sau de nevoi constructive cu caracter militar defensiv. Cum este firesc, și raza de acțiune a acestei unități, ca și a celei de la Novae, s-a extins în urma plecării în Dacia a legiunii de la Troesmis. Așa dar, ținînd seama că *Legio V Macedonica* și detașamentul din *Legio I Italica*, trimis în misiune în nord-vestul Dobrogei după anul 167, au fost mai atent și mai recent studiate, voi insista în cele ce urmează, în primul rînd, asupra materialului documentar care privește *Legio XI Claudia*, reprezentat prin țigle și cărămizi cu ștampilă și prin inscripții care menționează militarii activi ai unității, fără a neglija însă dovezile epigrafice privitoare la celelalte două formațiuni militare, mai ales dacă este vorba de documente mai de curînd descoperite sau mai puțin luate în seamă de studiile anterioare.

Material tegular cu ștampilă indicînd *Legio XI Claudia* s-a descoperit în puține puncte din Dobrogea și numai într-un singur loc în cantitate mare, anume la Ostrov<sup>9</sup>, în imediata apropiere de Durostorum, unde se întindeau canabele legiunii; în rest, mai sînt cunoscute o cărămidă frag-

<sup>7</sup> Emilia Doruțiu-Boilă, *Teritoriul militar al legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45 și urm.

<sup>8</sup> Unele amendamente pe care le propun la concluziile studiului citat la nota anterioară se datoresc și faptului că după apariția lui s-au făcut noi descoperiri, asupra cărora mă voi opri mai departe.

<sup>9</sup> V. Culică, *Cărămizi, țigle și olane cu ștampila legiunii a XI-a Claudia găsite în canabae Aeliae, Pontica*, 3, 1970, p. 365 și urm.

mentară de la Capidava<sup>10</sup> și alta de la Callatis<sup>11</sup>. Cît privește inscripțiile militarilor activi, nici ele prea numeroase, le întîlnim la Tropaeum Traiani<sup>12</sup>, Tomis<sup>13</sup>, Histria<sup>14</sup>, Axiopolis<sup>15</sup>, Libida<sup>16</sup> (Slava Rusă<sup>17</sup>), Vicus V... (Rîmnic)<sup>18</sup>, dar nu toate aduc probe suficiente pentru a constata prezența unității în localitățile respective. Deși foarte redus, acest material documentar, analizat atent, permite totuși conturarea unor concluzii asupra zonelor în care a acționat *Legio XI Claudia* în cele două etape mai sus amintite, prima în timpul cît la Troesmis s-a aflat *Legio V Macedonica*, a doua după plecarea acesteia în Dacia.

Pe limesul danubian, în aval de Durostorum, dovezi ale prezenței Legiunii a XI-a *Claudia* întîlnim la Capidava (fragmentul de cărămidă de care a mai fost vorba<sup>19</sup>) și, eventual, la Axiopolis<sup>20</sup>. Prima așezare a făcut parte între anii 107 și 167 din teritoriul deținut de *Legio V Macedonica*, după cum o dovedește materialul tegular descoperit acolo<sup>21</sup>, deci *Legio XI Claudia* a putut să-și extindă zona de supraveghere și asupra Capidavei, numai după anul 167. În privința inscripției funerare puse de *Antonius Florus*, *optio* în *Legio I Italica*, pentru fratele său, *Antonius Florianus*, *beneficiarius consularis*, mort la Capidava<sup>22</sup>, ea nu dovedește că detașamentul din *Legio I Italica*, înlocuitor al legiunii de la Troesmis, ar fi cuprins în raza sa de acțiune și acest centru<sup>23</sup>, deoarece despre militarul decedat, care își desfășurase activitatea la Capidava, nu știm din ce unitate făcuse parte, fratele său putînd veni acolo pentru a-și îndeplini obligațiile față de defunct de la Troesmis sau chiar de mai departe.

În aceeași situație cu Capidava cred că se afla și Axiopolis. Piatra funerară a unui militar activ din *Legio V Macedonica*, descoperită foarte recent la Sacidava în cursul campaniei de săpături din anul 1976<sup>24</sup> pare să demonstreze că teritoriul acestei legiuni se întindea de-a lungul Dună-

<sup>10</sup> Gr. Florescu, în *Capidava*, monografie arheologică, 1 București, 1958, p. 15, nota 11.

<sup>11</sup> Informație de la A. Rădulescu.

<sup>12</sup> CIL, III, 7 483, 14 214 1, 6.

<sup>13</sup> CIL, III, 771 ; P. Nicorescu, BCMI, 9, 1916, p. 73.

<sup>14</sup> V. Părvan, *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1915-1916, p. 665-666.

<sup>15</sup> CIL, III, 14 439.

<sup>16</sup> A. Aricescu, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 531-534.

<sup>17</sup> Pentru numele antic al așezării de la Slava Rusă, v. A. Aricescu, BMI, 40, 1971, 3, p. 58-60 ; idem, *Vestigia*, 17, München, 1973, p. 548-549 ; idem. RRH. 14, 1975, 4, p. 697-700.

<sup>18</sup> V. Părvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, t. 35, 1912-1913, p. 523.

<sup>19</sup> V. nota 10.

<sup>20</sup> CIL, III, 14 439.

<sup>21</sup> Gr. Florescu, MCA, 6, 1959, p. 624.

<sup>22</sup> CIL, III, 14214 19 : *D(is) M(anibus). Ant(onio) Floro, b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) ; mil(itavit) ann(is) XXIII, vixit ann(is) XL. Ant(onium) Florianus, optio leg(ionis) I Ital(icae), frater, posuit.*

<sup>23</sup> Cum afirmă categoric Emilia Doruțiu-Boilă, op. cit., p. 53.

<sup>24</sup> Muzeul de arheologie din Constanța a început din anul 1969 cercetările acestui castru (un prim raport de săpături în Pontica, 6, 1973, p. 267 și urm.), sub conducerea lui C. Scorpan, de la care dețin informația și care publică în volumul de față (Pontica, 10, 1977), inscripțiile descoperite în campania 1976 la Sacidava. Cf. și vol. *Epigraphica*, București, 1977, p. 203 și urm.

rii spre sud pînă la Sacidava inclusiv ; în consecință, și Axiopolis intra în această zonă. Poate că nu întîmplător limita dintre teritoriile celor două legiuni, *XI Claudia* și *V Macedonica*, aflată, cum o arată această ultimă descoperire, între Sucidava (Izvoarele) și Sacidava (Muzait-Dunăreni)<sup>25</sup>, coincide cu viitoarea graniță dintre provinciile Moesia Secunda și Scythia<sup>26</sup>, legiunea de la Durostorum păstrîndu-și și după reformele lui Dioclețian vechea porțiune din limes pe care o avusese inițial în supraveghere<sup>27</sup>. Inscricția funerară de la Axiopolis pusă pentru tatăl său de *C. Valerius Valens*, *beneficiarius* al comandantului Legiunii a XI-a *Claudia*<sup>28</sup>, nu arată că teritoriul unității s-ar fi extins pe limes pînă aici înainte de anul 167<sup>29</sup>, ci — datorită faptului că documentul poate fi datat mai tîrziu, adică la sfîrșitul secolului al II-lea sau în următorul, cum pare să o indice și antroponimele pe care le cuprinde — constituie o confirmare a opiniei că zona de acțiune a legiunii de la Durostorum s-a mărit spre nord după ce *Legio V Macedonica* a părăsit Moesia Inferioară. Pe de altă parte, această inscripție are o valoare documentară mai scăzută pentru ceea ce ne interesează acum, deoarece ea nu dovedește cu certitudine că militarul din *Legio XI Claudia* își desfășura activitatea la Axiopolis, unde locuia și familia sa ; *C. Valerius Valens* a putut veni și din altă parte pentru a pune piatra de mormînt tatălui său. Oricum însă, Axiopolis a intrat după 167 în zona de acțiune a Legiunii a XI-a *Claudia*, dovada principală constituind-o fragmentul de cărămidă de la Capidava<sup>30</sup>.

Dar activitatea legiunilor cantonate pe graniță nu s-a desfășurat numai în teritoriile imediat învecinate cu Dunărea, ci s-a extins și asupra interiorului Dobrogei, fără îndoială, cu mai puțină intensitate, ba chiar și asupra litoralului vest-pontic. Cum este firesc, între anii 107–167, teritoriul Dobrogei, aproape în întregime, s-a aflat în supravegherea Legiunii a V-a *Macedonica* ; numai în partea de sud, în zona *Tropaeum Traiani*, acționa *Legio XI Claudia*.

În ce privește interiorul regiunii, documentele epigrafice ale unor militari activi sînt extrem de puține. Punctul de lîngă satul Horia

<sup>25</sup> În legătură cu localizarea Sacidavei și Sucidavei, v. A. Aricescu, *Quelques prévisions sur la carte de la Scythia Minor*, Dacia, NS, 14, 1970, p. 297–301.

<sup>26</sup> *Notitia Dignitatum*, Or. arată că Sucidava se afla spre limita nordică a provinciei Moesia Secunda (XL, 17), iar Sacidava spre cea sudică a provinciei Scythia (XXXIX, 12). Referitor la granița dintre cele două provincii, v. R. Vulpe, *Limita meridională a provinciei Scythia*, Pontica, 5, 1972, p. 205 și urm.

<sup>27</sup> În legătură cu zonele din limesul moesic ce reveneau fiecărei legiuni, lucrurile nu sînt încă pe deplin lămurite. Cert este că atît legiunea de la Novae, cît și cea de la Durostorum, nu erau plasate la mijlocul frontului pe care îl aveau în supraveghere, ci cîtrea limitele dinspre aval ale teritoriului fiecărei unități.

<sup>28</sup> CIL, III, 14 439 : *D(is) M(anibus). C(aius) Val(er)ius Germanus vix(it) an(nis) LXXVIII ; C(taius) Val(er)ius Valens, b(ene)f(iciarius) leg(ati) Leg(ionis) XI Cl(audiae), filius, patri b(ene) m(erenti) p(osuit). Have.*

<sup>29</sup> Cum crede Emilia Doruțiu-Boilă, op. cit., p. 47–48.

<sup>30</sup> Nu vîd nici un motiv de a contesta autenticitatea acestui document, deși astăzi el este pierdut. Numai datarea lui în epoca traianică, așa cum a considerat cel care l-a descoperit și ne-a informat asupra lui (v. nota 10), poate fi pusă la îndoială, avînd în vedere materialul tegular provenit de la *Legio V Macedonica*, descoperit tot la Capidava (v. nota 21).

(jud. Tulcea), unde a fost găsită dedicația către Asclepius și Hygeia oferită de centurionul *Annaeus Pulcher* din *Legio V Macedonica*<sup>31</sup>, făcea parte, de bună seamă, din teritoriul de graniță al unității de la Troesmis. O inscripție funerară ne arată că la Libida (Slava Rusă) se stabilise familia unui militar sau veteran din aceeași legiune<sup>32</sup>. Deși puțin concludentă, această documentație ajută la întărirea părerii că ținuturile din interior s-au aflat, cît timp *Legio V Macedonica* a staționat la Troesmis, în supravegherea acestei unități.

Partea de sud a regiunii, după cum dovedește o inscripție de la Tropaeum Traiani din anul 157, dedicată lui *Iupiter Optimus Maximus, Hercules Invictus, Ceres* și *Liber Pater*, pusă în onoarea împăratului Antoninus Pius și a cezarului Marcus Aurelius de către M. Stabius Colonus, tribun al Legiunii a XI-a Claudia<sup>33</sup>, se afla în zona de acțiune a unității de la Durostorum. Avem dovezi că și în timpul domniei lui Marcus Aurelius, la Tropaeum Traiani se aflau în misiune militari — constituiți probabil într-o vexilație — din *Legio XI Claudia*. Astfel de dovezi sînt dedicația centurionului *Annius Saturninus* închinată lui *Deus Invictus*<sup>34</sup> și inscripția funerară a fostului duumvir al municipiului, *Aelius Antonius Firmus*, înmormîntat de către cei doi fii, dintre care unul, *Aelius Antonius Aeternalis*, era *signifer* în legiunea de care este vorba<sup>35</sup>.

După anul 167, *Legio XI Claudia* își extinde raza de acțiune în interiorul Dobrogei, spre nord. Două documente epigrafice sînt suficient de concludente în acest sens, pentru că ambele atestă militari activi ai unității. Astfel, știm dintr-o inscripție funerară de mult cunoscută, descoperită la *Vicus V...* (Rîmnic)<sup>36</sup>, că *Aelius Ingenius*, fusese *beneficiarius consularis* al legiunii și că a murit la cel mult 40 de ani, deci la o vîrstă care conduce la presupunerea că nu-și terminase încă serviciul militar. A doua inscripție, tot funerară, mai de puțină vreme descoperită și recent publicată<sup>37</sup>,

<sup>31</sup> A. Rădulescu, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor, Constanța*, 1964, p. 183.

<sup>32</sup> CIL, III, 14 443: [...leg(ionis)] V Mac(edonicae) et Cocceiae (sic) Dorine (sic), coniugi eius, Antonia Crispina et [A]lexan[der] et...

<sup>33</sup> CIL, III, 14 214<sup>1</sup>: I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Her(culi) In(victo), Cer(eri), Lib(ero) Patri; pro sal(ute) imp(eratoris) Caes(aris) T(iti) Ael(ii) Hadr(iani) Ant(oni) P(ii) et Aur(elii) C(a)es(aris) liber(or)umq(ue) eo(rum), T(ito) Vitrasio Polloni, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore), M(arcus) Stabius, M(arcus) fil(ius), Fab(ia) (tribu), Colonus, domo Luca, trib(unus) Leg(ionis) XI Cl(audiae), d(onum) d(at).

<sup>34</sup> CIL, III, 7 483: Deo In(victo); pro salu(te) imp(eratoris) M(arci) Ant(onii) Veri, Annii Saturninus, (centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae), v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

<sup>35</sup> CIL, III, 14 214<sup>6</sup>: [A]el(io) Ant(onio) Firmo, duumvir(a)li M]unic(ipii) Trop(aeum), patri, et Aeliae Qui(r)illae sorori, Ael(ius) Ant(oni) Sabinus, duumvir Munic(ipii) s(upra)s(crypti), [et A]el(ius) Ant(oni) Aeternalis, sig(nif)er L]eg(ionis) XI Cl(audiae), b(ene) m(erentibus) p(osuerunt).

<sup>36</sup> V. Păvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, ARMSI, s. 2, p. 35, 1912–1913, p. 523: D(is) M(anibus). Ael(ii) Ingenii, b(eneficiarii) co(n)s(ularis) Leg(ionis) XI Cl(audiae); vix(it) an(nis) XL ?]. Vlpia Matrōna coniugi b(e)ne merenti fecit. Va[le] viat, (cr).

<sup>37</sup> A. Anicescu, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 533: [...V]al(erius) Valens, mile[s L]eg(ionis)] XI Cl(audiae), mil(itavit) ann(is) III, vix(it) ann(is) XXII; [fil]io b(ene) m(erenti) p(osuit). Inscriptia a mai fost amintită de R. Vulpe, op. cit., p. 293, unde este dată o fotografie, și de C. Pop, AMN, 8, 1971, p. 180–181, care insistă asupra reprezentării sculpturale (*Lupa Capitolina*).

este a unui tânăr soldat din *Legio XI Claudia*, *Valerius Valens*, care a murit la Libida (Slava Rusă), în vîrstă de numai 22 de ani. Faptul că *Legio XI Claudia* a acționat la un moment dat, prin detașamentele sale — evident, după ce *Legio V Macedonica* plecase în Dacia — în partea de centru, spre nordul Dobrogei, este sugerat și de prezența la Noviodunum a veteranilor unității, ca fostul *signifer*, *Iulius Valens*<sup>38</sup>, într-o așezare care, după cum o arată materialul tegular și inscripțiile descoperite acolo, a fost cuprinsă în teritoriul militar deținut inițial de *Legio V Macedonica*<sup>39</sup>, iar după anul 167 de vexilația din *Legio I Italica*<sup>40</sup>. Este destul de greu de crezut că militarii care își desfășuraseră activitatea la Durostorum sau, mai aproape, la Tropaeum Traiani, s-ar fi retras după terminarea serviciului militar tocmai la Noviodunum, oricît de atractivă ar fi fost această localitate din mai multe puncte de vedere, dar care era, în primul rînd, un impotrant centru militar — baza principală pentru *Classis Flavia Moesica*<sup>41</sup>. Mai degrabă se poate admite că stabilirea veteranilor din *Legio XI Claudia* la Noviodunum este o urmare a perzenței către nordul Dobrogei a detașamentelor unității, de unde cei lăsați la vatră s-au putut așeza în localitățile cele mai prospere din apropiere.

Prezența legiunilor moesice în părțile litoralului de vest al Mării Negre este dovedită atît prin material tegular, cît și prin cîteva inscripții ale unor militari în activitate. Poate că nu este vroba de o permanență și în orice caz nu în tot timpul istoriei Principatului această zonă a fost prevăzută cu unități militare sau detașamente stabile, dar orașele grecești de pe coastele vest-pontice se aflau în atenția legiunilor de pe graniță, care puteau interveni în caz de nevoie, cu prilejul unor atacuri din afara provinciei, care ținteau tocmai aceste centre urbane, sau pentru înălțarea construcțiilor cu caracter defensiv, ori pentru întreținerea și repararea drumurilor<sup>42</sup>.

*Legio V Macedonica* este atestată în zona litoralului prin material tegular cu ștampila unității descoperit la Histria<sup>43</sup> și la Callatis<sup>44</sup>, și prin cîteva inscripții tomitane. Din aceste documente epigrafice rezultă, în primul rînd, că la Tomis exista o *statio* de *beneficarii consularis* detașați din *Legio V Macedonica*, cum sînt *P. Valerius Pacatus*<sup>45</sup> și *M. Sufena*

<sup>38</sup> D. Tudor, SCȘ Iași, *Istorie*, 4, 1953, 1–2, p. 470.

<sup>39</sup> Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 59 și nota 37.

<sup>40</sup> O inscripție votivă îl atestă în această localitate pe soldatul *Romanus* din *Legio I Italica* (Gh. Ștefan, *Dacia*, 9–10, 1941–1944, p. 473–474). Alt *ex voto*, către *Hercules Invictus Omnipotens*, provenit, se pare, tot din Noviodunum, a fost ridicat de un *optio* din aceeași unitate, *C. Iulius Fabius* (D. Tudor, MCA, 2, 1956, p. 604–606, nr. 100). Cf. și Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*, p. 59.

<sup>41</sup> V. Pârvan, *op. cit.*, p. 506–508; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 164, I. Barnea, MCA, 4, 1957, p. 165–167 și 5, 1959, p. 470.

<sup>42</sup> Pentru problemele ridicate de apărarea litoralului vest-pontic, v. Al. Suceveanu, *La défense du littoral de la Dobroudja à l'époque romaine (Ier-IIIe siècles de n.è.)*, RRH, 13, 1974, 2, p. 217 și urm.

<sup>43</sup> Mulțumesc prof. D. Tudor pentru informația dată.

<sup>44</sup> Informația asupra existenței la Callatis a unei cărămizi cu ștampila Legiunii a V-a Macedonica o dețin de la A. Rădulescu. Cf. și Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 234 și nota 10.

<sup>45</sup> CIL, III, 7550: *D(is) M(anibus). P(ublius) Valerius Pacatus, mil(es) in Leg(ione) V Mac(edonica), b(eneficiarius) co(n)s(ularis), duplicarius, v[ix(it) ann(is)...]*.

*Titianus*<sup>46</sup>; ultimul era sigur militar activ, fiind înmormântat de părintii săi la vârsta de 25 de ani, după numai șapte ani de serviciu în armată. De o însemnătate specială este însă alt document epigrafic tomitan: dedicația adresată lui *Iupiter Optimus Maximus* și lui *Heros* de către *Q. Trebellius Maximus*, care era *centurio trecenarius* al cohortei a III-a din *Legio V Macedonica*<sup>47</sup>; închinarea de mulțumire a fost făcută *post reditum*, ceea ce presupune că autorul ei, împreună cu centuria pe care o comanda, se întorsese dintr-o expediție, deci trebuie să înțelegem că această subunitate și-a avut reședința chiar în orașul vest-pontic o bucată de vreme, poate cîțiva ani, pentru că altfel, cele arătate de inscripție n-ar avea nici o noimă.

Din documentația de mai sus rezultă că întregul litoral dobrogean al Pontului Euxin se afla în zona de supraveghere a Legiunii a V-a Macedonica, cît timp aceasta a fost cantonată la Troesmis. După anul 167, zona litoralului a fost și ea împărțită între celelalte două legiuni ale Moesiei Inferioare.

Tomis și Callatis au intrat în sfera de acțiune a Legiunii a XI-a Claudia. În epigrafia tomitană există două documente care susțin această afirmație. Chiar din orașul milesian provine o inscripție funerară pusă pentru centurionul *M. Domitius Capetolinus*, care a pierit aici, de bună seamă în timpul misiunii, în vîrstă de 32 de ani<sup>48</sup>. O altă inscripție funerară, găsită însă în teritoriul tomitan, în satul Lazu<sup>49</sup>, îl pomenește pe soldatul din aceeași unitate, *C. Numerius Valens*; monumentul a fost pus pentru el și pentru *C. Domitius*, despre care nu știm cine va fi fost, de către *L. Sextilius Fuscus*, centurion din *Cohors I Thracum*, în calitate de moștenitor. Documentul îmi pare interesant și pentru faptul că arată legăturile care mai existau între militarii detașați din *Legio XI Claudia* într-o zonă de acțiune mai îndepărtată, cum era litoralul vest-pontic, și tabăra unității aflată la Durostorum. *Cohors I Thracum Syriaca*<sup>50</sup> era cantonată în vremea lui Marcus Aurelius, probabil și mai tîrziu, la Transmarisca, unde s-a descoperit o inscripție votivă pusă de unitate<sup>51</sup>, deci în apropiere de Durostorum. Legăturile dintre soldatul de la Tomis și moștenitorul său

<sup>46</sup> D. Tudor, MCA, 2, 1956, p. 581, nr. 49: *M(arco) Sufena(e), M(arci) f(ilio) Pa(latina) (tribu), Titiano, mil(iti) Leg(ionis) V Mac(edonicae), b(eneficiario) co(n)s(ularis); vix(it) an(nis) XXV, mil(itavit) an(nis) VII. Parentes f(ilio) p(ientissimo) f(ece-runt). H(ic) s(itus) e(st).*

<sup>47</sup> CIL, III, 7534: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), Heroi. Q(uintus) Trebellius, Q(uinti) f(ilius), [F]ab(ia) (tribu), Maximus, (natus) Roma, (centurio) Leg(ionis) V Mac(edonicae), trecenarius coh(ortis) III, p(ost) r(editum) v(otum) s(olvit).*

<sup>48</sup> CIL, II, 771: *D(is) M(anibus), M(arco) Domitio Capetolino. (centurio) Leg(ionis) XI Cl(audiae) p(iae) f(idelis), domo Capetoliade (sic); vixit annis XXXII; factus (centurio) vixit me(nsibus)...*

<sup>49</sup> P. Nicorescu, BCMI, 9, 1916, p. 73.

<sup>50</sup> În inscripția tomitană nu apare epitetul *Syriaca*, dar despre această unitate este vorba, ea făcînd parte din armata Moesiei Inferioare încă din vremea lui Antoninus Pius, dacă nu chiar dinainte, după cum o arată diploma de la Brestovene, emisă în timpul acestui împărat (I. Venedikov, Izvestija-Varna, 9, 1953, p. 61-68).

<sup>51</sup> V. Christescu, Dacia, 5-6, 1935-1936, p. 451.

se putuseră stabili așa dar, cînd primul se mai afla încă în tabăra principală a Legiunii a XI-a Claudia, înainte de a fi fost detașat cu vreo misiune la Tomis, unde și-a găsit sfîrșitul. Încă un argument în favoarea părerii că orașul Tomis a intrat în raza de acțiune a legiunii de la Durostorum îl constituie și numărul destul de mare de veterani ai unității întîlniți aici, cum sînt : *Cocceius Hortensius*<sup>52</sup>, *Aurelius Sabinus*<sup>53</sup>, *Aurelius Claudius*<sup>54</sup>, *Aurelius ...tianus*<sup>55</sup>.

De la Callatis, de unde avem pînă acum, în general, extrem de puține măturii epigrafice privitoare la armată, fie măcar și dintre cele care să amintească veterani retrași în colonia megariană, provine doar o cărămidă cu ștampila Legiunii a XI-a Claudia, care este, deocamdată, singura probă că și aici se întindea, cel puțin după anul 167, zona de supraveghere a unității de la Durostorum.

În ce privește Histria, situația apare poate ceva mai greu de explicat, dar documentația existentă îmi pare suficientă pentru a propune o ipoteză plauzibilă despre formațiunile militare în a căror zonă de acțiune intra acest oraș împreună cu teritoriul său, după plecarea Legiunii a V-a Macedonica în Dacia. Din epigrafia histriană cunoaștem un singur militar activ, despre care se știe din ce unitate făcea parte, anume un *beneficiarius consularis*, *Aelius Victor*, din *Legio I, Italica*<sup>56</sup>; a trăit 48 de ani și a slujit în armată 18 ani, monumentul funerar fiindu-i pus de fratele său care era decurion în municipiul Durostorum. Putem conchide deci că la Histria era o *statio* de *beneficiarii consularis* detașați din vexilația de la Troesmis a Legiunii I Italica, adică din formațiunea care preluase sarcinile Legiunii a V-a Macedonica în nordul și vestul Dobrogei<sup>57</sup>. Dar supravegherea militară-administrativă efectivă a fost încredințată altei unități, aceasta fiind *Classis Flavia Moesia* de la Noviodunum, după cum rezultă din documentele epigrafice care atestă intervenția comandantului flotei dunărene din anii 198–200, *Vindius Verianus*, pentru aplanarea litigiului de hotărnicie dintre *vicani Buteridavenses* și *Messia* (sau *Cessia*) *Pudentilla*<sup>58</sup>. Această situație nu cred că trebuie să surprindă, deoarece, pe de o parte, forțele detașamentului din *Legio I Italica* de la Troesmis erau mult mai mici decît ale legiunii care fusese anterior cantonată acolo, iar pe de altă parte, baza navală de la Noviodunum s-a aflat întotdeauna în teritoriul militar al unității de la Troesmis, fie că e vorba de *Legio V Macedonica*, înainte de anul 167, fie de vexilația din *Legio I Italica*, după această dată<sup>59</sup>, daci indirect, chiar dacă se afla în atenția nemijlocită a flotei

<sup>52</sup> A. Rădulescu, SCIV, 14, 1963, 1, p. 97, nr. 15.

<sup>53</sup> CIL, III, 7 554.

<sup>54</sup> I. I. Russu, Studii clasice, 8, 1966, p. 223.

<sup>55</sup> CIL, III, 7 558.

<sup>56</sup> V. Pârvan, *Histria IV*, ARMSI, s. 2, t. 38, 1915–1916, p. 669, nr. 45.

<sup>57</sup> Alți *beneficiarii consularis* cunoscuți la Histria nu au indicat unitatea din care proveneau (V. Pârvan, *op. cit.*, p. 596, nr. 20; idem, Dacia, 2, 1925, p. 218, nr. 21).

<sup>58</sup> CIL, III, 14 447; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 633, nr. 30; I. I. Russu, *Un litigiu de hotărnicie în Scythia Minor*, SCIV, 6, 1955, 1–2, p. 75–86.

<sup>59</sup> Cf. Emilia Doruțiu-Boilă, *op. cit.*

moesice, care avea în grijă și paza, măcar parțial, a litoralului de nord și de vest al Pontului Euxin<sup>60</sup>, Histria intra tot în zona de influență a Legiunii I Italica, din care erau detașați aici *beneficiarii consularis*.

Înainte de a încheia discuția privitoare la Histria și la locul ei în organizarea zonelor de acțiune ale legiunilor moesice, vreau să mai amintesc un monument epigrafic funerar care, deși este pus de un militar activ, un *strator consularis* din *Legio XI Claudia, Ulpus Felix*<sup>61</sup>, nu aduce nici o știre în legătură cu subiectul care ne interesează, deoarece subofițerul venise la Histria de la Durostorum sau dintr-un centru unde se aflau detașați militari ai unității, pentru a-și îndeplini obligațiile cuvenite față de părinții decedați<sup>62</sup>, *post obitum eorum*. Am făcut această precizare, pentru că, la prima vedere, am putea fi tentați, pe baza acestei inscripții, să atribuim și Histria zonei de acțiune a Legiunii a XI-a Claudia, care, în realitate, nu se întindea pe litoral spre nord decât pînă la Tomis inclusiv.



Din prezentarea documentației și din discuțiile purtate în paginile de mai sus, se pot formula câteva concluzii privitoare la zonele de acțiune ale legiunilor Moesiei Inferioare pe teritoriul Dobrogei în secolele II-III.

În perioada cuprinsă între anii 107-167, cît timp a fost cantonată la Troesmis *Legio V Macedonica*, cea mai mare parte a teritoriului dobrogean se afla sub controlul acestei unități, cu excepția colțului de sud-vest, unde se întindea raza de acțiune a Legiunii a XI-a Claudia de la Durostorum. Pe granița dunăreană, limita dintre teritoriile celor două legiuni se afla între Sacidava și Sucidava; în interiorul regiunii, pe cea mai mare parte a drumului strategic Marcianopolis — Tropaeum Traiani — Ulmetum — Libida — Noviodunum, acționa tot *Legio V Macedonica* și numai în sudul Dobrogei, în zona Tropaeum Traiani, își desfășura activitatea *Legio XI Claudia*; întreg litoralul dobrogean al Pontului Euxin se afla în atenția legiunii de la Troesmis<sup>63</sup>.

După plecarea Legiunii a V-a Macedonica în Dacia, în anul 167, sarcinile pe care le avusese această unitate au fost împărțite între *Legio XI Claudia* de la Durostorum și o vexilație din *Legio I Italica* de la Novae, vexilație plasată în nord-vestul Dobrogei, cu centrul la Troesmis. Pe limesul danubian, limita dintre cele două formațiuni militare s-a mutat la nord de Capidava; pe drumul strategic din interior, raza de acțiune a

<sup>60</sup> Pentru toate problemele referitoare la rolul pe care l-a avut *Classis Flavia Moesica* în apărarea litoralului și în administrarea teritoriului histrian, v. Al. Suceveanu, *Din nou despre CIL 14 447*, Peuce, 2, 1971, p. 155 și urm.

<sup>61</sup> V. Pârvan, *op. cit.*, p. 665-666.

<sup>62</sup> Tatăl, M. *Vettius Felix*, fusese și el militar, decurion într-o unitate de cavalerie.

<sup>63</sup> Documentația privitoare la Callatis este prea redusă deocamdată ca să poată fi afirmată categoric apartenența orașului la zona de supraveghere a Legiunii a V-a Macedonica, așa că includerea părții de sud a litoralului dobrogean în această zonă are un caracter ipotetic.

legiunii de la Durostorum s-a extins pînă în nordul provinciei, cuprinzînd și Libida (Slava Rusă); partea de sud a litoralului vest-pontic, cuprinzînd orașele Tomis și Callatis, a intrat în zona de supraveghere a Legiunii a XI-a Claudia, iar partea de nord, unde se afla și Histria, a revenit Legiunii I Italica, aceasta manifestîndu-și autoritatea directă prin *beneficiarii consularis* detașați la Histria, rolul de supraveghere nemijlocită fiind atribuit flotei moesice de la Noviodunum, centru care se afla în teritoriul militar al unității de la Troesmis.

Fără îndoială, încheierile de mai sus au, în parte, un caracter ipotețic și rămîne ca odată cu îmbogățirea materialului documentar pe care o așteptăm de la cercetările și descoperirile viitoare, să se facă mai multe precizări și să se ajungă la concluzii mai riguroase. Pe de altă parte, sînt încă destule neclarități evidente, ca, de pildă, situația Callatidei, unde există, deși foarte reduse, dovezi ale prezenței tuturor celor trei legiuni moesice<sup>64</sup>. De asemenea, nu este încă satisfăcător explicată apariția la Tropaeum Traiani a acelei *vexillatio* formată din militari proveniți din *Legio I Italica Moesica* și din *Legio V Macedonica Dacica*, formațiune militară atestată de două documente epigrafice<sup>65</sup>; este greu de înțeles de ce a fost nevoie să fie adusă aici vexilația respectivă în timpul Principatului, cînd Tropaeum Traiani se afla în atenția nemijlocită a Legiunii a XI-a Claudia, al cărei castru se afla în apropiere, la Durostorum; poate că este cazul să fie acceptată ipoteza sugerată acum cîtăva vreme<sup>66</sup>, prin care se propune revizuirea datării inscripțiilor respective, considerate pînă acum ca aparținînd sfîrșitului secolului al II-lea sau începutul celui următor, urmînd a fi atribuite unei epoci mai tîrzii, adică începuturilor Dominatului.

## RÉSUMÉ

### A PROPOS DES ZONES D'ACTION DES LÉGIONS MOESIQUES SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBROUDJA

Les découvertes épigraphiques récentes et l'analyse détaillée des matériaux documentaires, litiques et téglulaires, déjà connus permettent certaines hypothèses concernant la connaissance plus ample et plus claire de l'activité des trois légions de la Mésie Inférieure dans le territoire de la Dobroudja romaine.

Malgré qu'elle a stationné dans cette région seulement 60 ans (entre 107 et 167), grâce aux nombreux documents découverts jusqu'à présent, la plus connue c'est la

<sup>64</sup> Tot de la A. Rădulescu am informația că s-a găsit și o cărămidă cu ștampila Legiunii I Italica. Prezenta acestei unități în colonia megariană mi se pare mai greu de explicat.

<sup>65</sup> CIL, III, 14 433, 14 214<sup>3</sup>.

<sup>66</sup> Ipoteza a fost sugerată pentru prima dată de N. Gostar; P. Diaconu și-a însușit această părere, prezentînd argumente în favoarea ei într-o comunicare susținută în cadrul filialei din Constanța a Societății de studii clasice.

*Legio V Macedonica*. De même, les informations sur la vexillation de la *Legio I Italica*, qui a pris dans le Nord-Ouest de la Dobroudja une grande partie des tâches de la *Legio V Macedonica*, après le départ de celle-ci en Dacie, sont assez édifiantes. Moins étudiée et connue est l'activité déroulée en partie sur le territoire de la Dobroudja par la *Legio XI Claudia*. Comme il est naturel, le rayon d'action de cette unité, ainsi que celui de la légion de *Novae*, s'est agrandi après le départ de *Troesmis* de la *Legio V Macedonica*.

Des matériaux téglulaires de la *Legio XI Claudia* ont été découverts dans peu d'endroits de la Dobroudja et dans un seul lieu en grande quantité, à Ostrov, près de *Durostorum*, où s'étendaient les canabes de l'unité. On connaît aussi une brique fragmentaire de *Capidava* et une autre de *Callatis*. On trouve des inscriptions des militaires actifs de la *Legio XI Claudia* à *Tropaeum Traiani*, *Tomis*, *Axiopolis*, *Libida*, *Vicus V...* Bien que très réduits, ces matériaux documentaires permettent de mettre en évidence certaines conclusions sur les zones dans lesquelles a actionné la *Legio XI Claudia* dans les deux étapes : pendant le séjour de la *Legio V Macedonica* à *Troesmis* et après le départ de celle-ci en Dacie.

Sur le limes danubien, en aval de *Durostorum*, on trouve des preuves de la présence de la *Legio XI Claudia* à *Capidava* et à *Axiopolis*. Mais *Capidava*, *Axiopolis* et *Sacidava* (j'ai noté les localités du Nord au Sud) ont appartenu jusqu'en 167 au territoire militaire de la *Legio V Macedonica*, ainsi que le prouvent les matériaux téglulaires de *Capidava* et une inscription d'un militaire actif de cette unité récemment découverte à *Sacidava*. Ainsi donc, c'est seulement après l'année 167 que la zone d'action de la *Legio XI Claudia* s'est élargie sur la frontière danubienne vers le Nord, jusqu'au-delà de *Capidava*.

L'intérieur de la Dobroudja, traversé par la route stratégique *Marcianopolis* — *Tropaeum Traiani* — *Ulmetum* — *Libida* — *Noviodunum*, s'est trouvé aussi, entre les années 107 et 167, sous la surveillance de la *Legio V Macedonica*. Seule la partie du Sud, dans la zone de *Tropaeum Traiani*, était comprise dans la sphère d'action de la *Legio XI Claudia*, ainsi que le prouvent les documents épigraphiques découverts à *Adamclisi* (la dédicace de l'an 157 élevée par *M. Stabius Colonus*, tribun de la légion, ensuite l'inscription votive du centurion *Annius Saturninus* et la stèle funéraire mise pour son père par *Ael. Antonius Aeternalis*, signifier dans la même unité). Après l'année 167, la *Legio XI Claudia* étendit sa zone d'action à l'intérieur de la Dobroudja vers le Nord, où l'on rencontre des militaires actifs de l'unité, à *Vicus V...* (*Aelius Ingenius, beneficiarius consularis*, mort tout au plus au 40 ans) et à *Libida* (*Valerius Valens*, soldat qui a vécu seulement 22 ans).

La présence des légions moesiques dans les régions du littoral occidental de la Mer Noire est prouvée autant par les matériaux téglulaires, que par quelques inscriptions. La *Legio V Macedonica* est attestée à *Histria* et à *Callatis* par des briques estampillées, tandis qu'à *Tomi*, par trois inscriptions, dont deux prouvent qu'il s'y trouvait une *statio* de l'unité (deux *beneficiarii consularis* en activité : *P. Valerius Pacatus* et *M. Sufena Titianus*) et la troisième montre qu'ici fut cantonnée à un moment donné une centurie de la légion de *Troesmis*, commandée par le centurion *Q. Trebellius Maximus* qui élève, *post reditum*, une dédicace à *Iupiter Optimus Maximus* et *Heros*. Après le départ de la *Legio V Macedonica* en Dacie, la partie sud du littoral, comprenant *Callatis* et *Tomi*, entra dans la zone surveillée par la *Legio XI Claudia*, ainsi que le prouvent une brique de *Callatis* et quelques documents de l'épigraphie tomitaine (la stèle funéraire du centurion *M. Domitius Capetolinus*, mort à 32 ans, et celle du soldat *C. Numerius Valens*).

*Histria* et la partie nord du littoral ouest-pontique sont restées dans la zone d'influence de l'unité de *Troesmis* (un *beneficiarius consularis*, *Aelius Victor*, de la *Legio I Italica*), mais la surveillance directe était confiée à la flotte danubienne de *Noviodunum*, localité qui se trouvait dans le territoire de la *Legio V Macedonica* jusqu'à l'an 167, et après, dans celui de la vexillation de la *Legio I Italica*. Le fait que *Classis Flavia Moesica* exerçait son autorité sur le territoire histrien est prouvé par l'intervention du préfet *Vindius Verianus* dans le litige de démarcation entre *vicani Buteridavenses* et *Messia* (ou *Cessia*) *Pudentilla*.

En conclusion, entre les années 107 et 167, la plus grande partie du territoire de la Dobroudja se trouvait sous le contrôle de la *Legio V Macedonica*, à l'exception du coin sud-ouest, où s'étendait le rayon d'action de la *Legio XI Claudia* ; sur le limes

danubien, la limite des territoires des deux légions se trouvait entre Sucidava et Sacedava. Après le départ de la *Legio V Macedonica* en Dacie, les tâches de celle-ci ont été distribuées entre la *Legio XI Claudia* et une vexillation de la *Legio I Italica*, cette dernière étant placée dans le Nord-Ouest de la région. Sur le limes danubien, la limite entre les deux formations militaires se trouvait au Nord de Capidava ; à l'intérieur de la province, le rayon d'action de la *Legio XI Claudia* s'est beaucoup étendu vers le Nord ; sur le littoral, la partie sud, avec Tomi et Callatis entra dans l'attention de la *Legio XI Claudia*, tandis que la partie nord, à laquelle appartenait Histria, resta dans la zone de surveillance de l'unité de Troesmis, qui manifestait son autorité directement, par des *beneficarii consularis*, ou par l'intermédiaire de la flotte de Noviodunum.